

Mövzu 20. Bazar infrastruktururu

PLAN

1. Bazar quruluşunun mahiyyəti
2. Bazar sisteminin çoxmeyarlılıq xarakteri
3. Bazar infrastrukturunun mahiyyəti
4. Bazar infrastrukturunun yaranması və əsas elementləri
5. Birjalar və bazar iqtisadiyyatında onların rolu

Bazar quruluşunun mahiyyəti

Bazarın quruluşu — bazarın ayrı-ayrı elementlərinin daxili quruluşu, yerləşməsi, düzülüşü, onların bazarın ümumi həcmində xüsusi çəkisidir. İstənilən quruluşun əlamətləri bunlardır:

- onun elementləri arasında sıx əlaqə;
- bu əlaqələrin müəyyən sabitliyi;
- həmin elementlərin tamlığı, məcmusu.

Ən müxtəlif meyarlar əsasında ayrı-ayrı elementlərə bölünmüş bütün bazarların hamısının məcmusu bazarlar sistemini əmələ gətirir.

Bütövlükdə bazar olduqca zəngin və mürəkkəb quruluşu ilə səciyyələnir. Onun quruluşu seçilmiş meyarlardan asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Obyektlər üzrə bazar quruluşu və sistemini səciyyələndirmək üçün meyarlar aşağıdakılar ola bilərlər:

- əmtəə və xidmətlər bazarı (istehlak bazarı);
- iş qüvvəsi bazarı;
- istehsal vasitələri bazarı;
- qiymətli kağızlar, valyuta bazarı;
- elmi-texniki işləmələr, patentlər bazarı;
- informasiya bazarı;
- tədavül vəsaitləri bazarı;
- ayrı-ayrı əmtəə və əmtəə qrupları (ət, paltar, ayaqqabı) bazarı;
- lisenziyalar bazarı və s.

İstehlak bazarına ərzaq və sənaye malları bazarları, məişət, kommunal, nəqliyyat xidmətləri bazarları, həmçinin mədəniyyət, təhsil, səhiyyə xidmətləri daxildir. Tələb və təklif dəyişmələri, inflyasiya özünü ən çox bu bazarda göstərir. O millətin rifah halına bilavasitə təsir göstərir.

Mənzil bazarı bizim ölkədə yaxın vaxtlara qədər şəxsi evlərin, bağların və bu qəbildən olan başqa mülklərin, həmçinin alınıb satıla bilən kooperativ evlərin alqı-satqısı

şəklində mövcud idi. Dövlət mənzil bölməsinin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar dar mübadilə zonası və ya “razılaşma” əsasında gizli satışla məhdudlaşan bazardan deyil, bütün mənzil növlərini əhatə edən tam dolğun mənzil bazarının formalaşmasından danışmaq olar. Mənzil bazarı daşınmaz əmlak bazarının bir hissəsidir.

İş qüvvəsi bazarı prinsip etibarilə həmişə mövcud olub. Lakin keçmişdə bizim iqtisadiyyatda iş qüvvəsi onun planlı bölgüsü, qeyri-iqtisadi yollarla əməyə məcburetmə (müftəxorluqla mübarizə) və əməyin ödənilməsində dövlət tarifləri, işə sərbəst götürmə və işdən çıxartmanın olmaması ilə bağlı sərbəst alqı-satqı obyektı deyildi. Son vaxtlara qədər iş qüvvəsinin əmtəə xarakteri inkar edilirdi. İş qüvvəsi bazarının inkişafı hər bir fərdin öz iş qüvvəsini işçi və işəgötürən arasında müqavilə əsasında öz seçimi, istəyi və bazar qiymətlərilə satmaq hüququnun tanınmasını nəzərdə tutur.

İnvestisiya bazarı pul bazarı növlərindən biridir, burada bazar münasibətlərinin obyektı sərmayə qoyuluşlarıdır.

Qiymətli kağızlar bazarı Rusiyada son vaxtlara qədər yalnız dövlət istiqraz vəərəqləri və lotereya biletlərinin alqı- satqısı ilə təmsil olunmuşdu. Hazırda səhm, istiqraz vəərəqləri, assiq- nasiyalar, çeklər, akkreditivlər, veksellər və başqa növ pul öhdəliklərinin alqı-satqısı aparılır.

Pul və valyuta bazarı bizim iqtisadiyyatda rəsmən yox idi və ya gizli səciyyəli idi. Valyuta bazarı çox məhdud şəkildə yalnız xarici iqtisadi münasibətlər sahəsini əhatə edirdi. Bu bazarın normal fəaliyyət göstərməsi dünya, dövlət, sərbəst və hərrac kursları üzrə valyutanın rubla satılıb- alındığı fond valyuta birjalarının yaradılmasını tələb etdi.

İnnovasiya, yəni yeniliklər, ixtiralar, səmərələşdirici təkliflər bazarı da praktik olaraq bizim iqtisadiyyatda yox idi. Bazar münasibətlərinə keçid innovasiyaları bazar qiymətlərilə satılması məqsəduyğun olan əmtəə kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir ki, bu da, şübhəsiz, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə rəvac verməlidir.

Informasiya məhsulları bazarı xüsusi bir bazardır, burada alqı-satqı obyektı kitablar, qəzetlər, şəkillər, müxtəlif növ reklam və insanlara zəruri informasiyanı çatdıran çoxsaylı digər əşyalar və fəaliyyət növləridir.

Belə bazar bizdə mövcuddur. Lakin intellektual məhsullar da daxil olmaqla informasiya məhsulu geniş mənada nəzərdən keçirilsə, yəni bura elmi, mədəni, mənəvi, təhsil məhsulları da aid edilsə, onda belə bazar indi-indi formalaşır. Alqı-satqı obyektı kimi EHM-lər üçün proqramlar yayılmağa başlamışdır.

Lisensiyalar bazarı innovasiyalar bazarının bir hissəsidir. Burada alqı və satqı obyektı ixtiraların, texnoloji təcrübənin, sənaye sirləri və kommersiya biliklərinin, əmtəə nişanlarının verilməsinə patentli və patentsiz lisensiyalardır. Bu texnologiya ticarətidir. Hal-hazırda beynəlxalq təcrübədə nou-hau (texniki biliklər və praktik təcrübədən ibarət, kommersiya dəyəri olan və patent müdafiəsi ilə təmin edilməmiş informasiyalar: spesifikasiyalar, formullar, reseptlər, sənədlər, istehsalın təşkili sxemi, texnoloji prosesin xarakteristikası və s.) və verilən texnologiyanın sənaye tətbiqi üçün **mühəndis**

xidmətlərinin verilməsini nəzərdə tutan kompleks texnoloji mübadiləyə dair lisenziya razılaşmaları daha çox yayılmışdır.

Bazar sisteminin çoxmeyarlılıq xarakteri

Alıcı bazarında təklif tələbdən çox olmalıdır, bu halda alıcı müxtəlif növ əmtələri, onların qiymətlərini müqayisə edir və bu və ya digər əmtəəni seçir. Burada istehsalçı və ticarətçilərin rəqabəti mövcuddur, bu müasir inkişaf etmiş milli və beynəlxalq bazarlar üçün səciyyəvidir.

Satıcı bazarı tələbin təklifdən xeyli çox olması ilə səciyyələnir. Burada əmtəə və xidmətlərin kəmiyyəti əsas rol oynayır, keyfiyyətə minimum diqqət yetirilir. Satışqabağı və satışdan sonrakı servisin adı belə çəkilmir, hər şey o saat, yerində satılır, çünki istehsalçılar arasında rəqabət yoxdur, əmtəə çeşidi kasaddır. Ticarət: “Nə verirlər, onu da götür” prinsipi ilə işləyir. Bizim bazar belədir.

Dövlət təşkilatları bazarı hakimiyyətlərinin icrası ilə bağlı öz əsas funksiyalarını yerinə yetirmələri üçün zəruri olan əmtələri alan və ya icarəyə götürən dövlət təşkilatlarının, federal orqanların, yerli hakimiyyət orqanlarının alqı- satqı aktlarının məcmusundan ibarətdir.

Aralıq satıcı - vasitəçilər bazarı əmtəəni özünə xeyir qalmaqla təkrar satış məqsədilə alan və ya başqa istehlakçılara icarəyə verən şəxslər və təşkilatların iqtisadi münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

İctimai əmək bölgüsünə görə fərqləndirilir:

- yerli (lokal) bazar;
- region bazarı;
- milli bazar;
- dünya bazarı.

Dünya bazarı iqtisadi əlaqələri yalnız beynəlxalq ticarətlə (o cümlədən lisenziyalar, xidmətlər, kapitalın beynəlxalq hərəkəti və s.) müəyyənlanmış müxtəlif dövlətlərin milli bazarlarının məcmusu deyil, həm də keyfiyyətə yeni səviyyədir.

Təsnifatın başqa meyarlarını da göstərmək olar. *Mükəmməllik səviyyəsinə görə:*

- tarazlı bazar;
- qıtlıq bazarı;
- ifrat bazar.

Yetkinlik səviyyəsinə görə:

- inkişaf etməmiş bazar;
- inkişaf etmiş bazar;
- formalaşan bazar.

Rəqabətin məhdudlaşdırılması dərəcəsinə görə: **m sərbəst bazar;**

- inhisarçı bazar;

- oliqopolik bazar;
- qarışıq bazar.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğuna görə:

- leqal bazar;
- qeyri-leqal («qara» və «boz») bazar.

Sahələr üzrə:

- avtomobil bazarı;
- kompüter bazarı və b.k.

Bazar mübadiləsinin təşkilinə görə:

- topdansatış bazarı;
- pərakəndəsətış bazarı;
- ixrac bazarı;
- idxal bazarı. Əmtənin çeşidinə görə:
- yalnız ilkin istehsalçının əmtəəsi olan qapalı bazar;
- çoxlu istehsalçının çoxsaylı oxşar əmtələri olan dolğun bazar;
- bir və ya öz aralarında əlaqəli olan bir neçə tələbatı ödəməyə yönəldilmiş və bir-birinə uyğun gələn bir sıra əmtələrin mövcud olduğu geniş çeşidli bazar;
- aralarında əlaqə olmayan müxtəlif əmtələr təmsil olunmuş qarışıq bazar.

Xarici ölkələrin iqtisadiyyatında aşağıdakı bazarları da fərqləndirirlər: hərraclər, uzunmüddətli müqavilələr, telefon-teleks bazarı, birdəfəlik sövdələşmələr, birja ticarəti.

Tenderlər (ticarət) - bu ticarətin bölgülü formasıdır ki, bu zaman alıcı ticarət vasitəsilə sifarişlərin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edən texniki və kommersiya ekspertlərinin, idarə heyətinin nümayəndələrinin, alıcıların və başqa iştirakçıların daxil olduğu tender komissiyasının köməyi ilə müəyyən texniki-iqtisadi səciyyələri olan əmtəyə satıcılar üçün müsabiqə elan edir.

İnkişaf etmiş sivil bazar inkişaf etmiş infrastrukturun olmasını tələb edir. Bazar infrastrukturunun mahiyyəti «İnfrastruktur» məfhumu iqtisadi təhlildə ilk dəfə silahlı qüvvələrin həyat qabiliyyətini təmin edən obyekt və qurğuları göstərmək üçün istifadə olunmuşdur (XX əsrin əvvəli).

«İnfrastruktur» məfhumu latın sözləri infra - aşağı, altında; structura -tikili, yerləşmədən əmələ gəlib. Məfhumdan geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, o, müxtəlif cür şərh olunur.

Bir qrup müəlliflər infrastrukturun əsas vəzifəsinin istehsala və əhaliyə xidmət etmək, qulluq göstərmək olduğunu hesab edərək, infrastrukturu bütün xidmət sistemi kimi təyin edir.

Digərləri infrastrukturu yalnız sənayeyə xidmət sistemi kimi başa düşür, onun təyinatını istehsal üçün ümumi şəraitin yaradılmasında, əsas istehsalın fəaliyyətinin təmin edil-

«İnfrastruktur» məfhumu iqtisadi təhlildə ilk dəfə silahlı qüvvələrin həyat qabiliyyətini təmin edən obyekt və qurğuları göstərmək üçün istifadə olunmuşdur (XX əsrin əvvəli).

«İnfrastruktur» məfhumu latın sözləri infra - aşağı, altında; structura -tikili, yerləşmədən əmələ gəlib. Məfhumdan geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, o, müxtəlif cür şərh olunur.

Bir qrup müəlliflər infrastrukturun əsas vəzifəsinin istehsala və əhaliyə xidmət etmək, qulluq göstərmək olduğunu hesab edərək, infrastrukturu bütün xidmət sistemi kimi təyin edir.

Digərləri infrastrukturu yalnız sənayeyə xidmət sistemi kimi başa düşür, onun təyinatını istehsal üçün ümumi şəraitin yaradılmasında, əsas istehsalın fəaliyyətinin təmin edilməsində görürlər.

Belə bir baxış da mövcuddur ki, infrastruktur sənaye müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti üçün lazımi maddi-texniki bazanı təmin edən obyekt və qurğular şəklində olan yığılmış maddi sərvətdir ki, milli sərvətin bir hissəsi kimi maneəsiz fəaliyyət sahəsini təmin etməlidir.

XX əsrin 40-cı illərində Qərbdə infrastruktur məfhumu altında maddi istehsala xidmət edən sahələrin məcmusunu başa düşməyə başladılar.

Bizim iqtisadiyyatda bu problem 70-ci illərdə fəal nəzərdən keçirilməyə başladı. infrastruktur istənilən bütöv sistemin zəruri tərkib . hissəsidir. O iqtisadi və ya siyasi həyatın ümumi quruluşunun tabeli, köməkçi səciyyəsi olub, iqtisadi və ya siyasi sistemin bütövlükdə normal təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən tərkib hissəsidir.

İnfrastrukturun, ictimai istehsalın nisbətən müstəqil sahəsi kimi formalaşması prosesi ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olan bir sıra mərhələlərdən keçib. Belə ki, sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması və ya ikinci ictimai əmək bölgüsü şəhərləri meydana gətirməklə şəhər və kənd arasında əmtəə mübadiləsinə gücləndirdi ki, bu da infrastruktur obyektlərinin inkişafına səbəb olurdu. Cəmiyyətdə üçüncü iri əmək bölgüsü - ticarətin əkinçilik və sənayedən ayrılması - təsərrüfat dövriyyəsinə yeni ərazilər cəlb olunması hesabına məhsul mübadiləsinin artımına daha da rəvac verdi, bu da öz növbəsində infrastruktur sahəsinin genişlənməsini zəruri etdi.

Hazırda istehsala xidmət göstərən istehsal infrastrukturunu (nəqliyyat, rabitə, topdansatış ticarəti və s.), fəaliyyəti şəxsi tələbatların ödənilməsinə, əhəlinin həyat fəaliyyətinin və intellektual inkişafının təmin edilməsinə yönümlənmiş xidmət sahəsi obyektlərinin (əhaliyə xidmət edən nəqliyyat və rabitə, təhsil, səhiyyə, sosial təminat və s.) cəmindən ibarət sosial infrastrukturu, həmçinin bazar infrastrukturunu fərqləndirirlər. İstehsal infrastrukturu məsələsi nəzərdən keçirilərkən qeyd olunmalıdır ki, o hər hansı bir məhsulu istehsal etmir, yalnız onun istehsalı üçün zəruri şərtləri yaradır.İqtisadiyyatın infrastruktur elementləri iqtisadiyyatın infraqurğulara həvalə etdiyi Özünəməxsus funksiyaların nəticəsidir. Zaman keçdikcə bu funksiyalar dəyişir və get-gedə əsas

istehsaladan ayrılırlar. Buna görə də, istehsalat infra- strukturunun ilkin əlamətləri kimi onun istehsal prosesini təmin etməkdən ibarət olan funksiyaları çıxış edir. İnfrastruktur müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyəti budur ki, onların fəaliyyətinin nəticələrini ehtiyat kimi saxlamaq və ya anbara vurmaq mümkün deyil, çünki o daşıma, qoruma, informasiya ötürmə və s. şəkildə təzahür edir. İnfrastruktur yardımçı və ya ikinci dərəcəli sahə kimi səciyyələndirmək olmaz. İnfrastrukturun yeni növü bazar infrastrukturudur. Bazar mexanizmi inkişaf etdikcə, ölkə iqtisadiyyatında tələb və təklifi əks etdirən təşkil olunmuş sistemin ixtisaslaşmış fəaliyyət növündən ayrı-ayrı bazarın tələbatlarını ödəməyə qədər tələbatları ödəmək üzrə ixtisaslaşmış fəaliyyət növünə zərurət yaranır. Bazarın yaranması onun sivil fəaliyyətini təmin edən yeni təşkilatların, qurumların yaranmasını şərtləndirdi.

Bazar infrastrukturunun yaranması və əsas elementləri

Bazar infrastrukturunu əmtəə və xidmətlərin hərəkətlərini, alqı-satqı aktlarını və ya bazara xidmət edən və onun normal rejimdə fəaliyyətini təmin etmək üzrə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən institutlar, sistemlər, xidmətlər, müəssisələrin cəmini əhatə edən təşkilati-hüquqi formaların məcmusudur.

Müasir bazarın infrastrukturunun əsas elementləri bunlardır:

- birjalar (əmtəə, xammal, fond, valyuta), onların təşkilati rəsmiləşdirilmiş vasitəçiliyi;
- hərraclar, yarmarkalar və sair təşkilati qeyri-birja vasitəçiliyi formaları;
- kredit sistemi və kommersiya bankları;
- emissiya sistemi və emissiya bankları;
- əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi sistemi və məşğulluğa dəstəyin hökumət və qeyri-hökumət mərkəzləri (əmək birjalari);
- informasiya texnologiyaları və işgüzar kommunikasiya vasitələri;
- vergi sistemi və vergi müfəttişliyi;
- kommersiya təsərrüfat riskinin sığortalanması sistemi və sığorta şirkətləri;
- xüsusi reklam agentlikləri, informasiya mərkəzləri və kütləvi informasiya vasitələri agentlikləri;
- ticarət palataları, işgüzar dairələrinin digər ictimai, könüllü və dövlət təşkilatları (assosiasiyaları);
- gömrük sistemi;
- mizdlə işləyənlərin həmkarlar ittifaqları;
- kommersiya-sərgi kompleksləri;
- ali və orta iqtisadi təhsil sistemi;

- audit şirkətləri;
- məsləhət (konsalting) şirkətləri;
- iş fəallığının həvəsləndirilməsi təyinatlı ictimai və dövlət fondları;
- xüsusi azad sahibkarlıq zonaları.

İnfrastruktur bazar subyektlərinin sivil xarakterli fəaliyyətini təmin etməlidir, özü də onun elementləri subyektlərə kənardan verilməyib, bazar münasibətlərinin özündən törənmişlər.

Bazar İnfrastrukturunun funksiyaları:

- bazar münasibətləri iştirakçılarına öz maraqlarını reallaşdırmağı yüngülləşdirmək;
- iqtisadiyyatın ayrı-ayrı subyektlərinin və fəaliyyət növlərinin ixtisaslaşdırılması əsasında bazar subyektlərinin operativliyini və səmərəliliyini yüksəltmək;
- hüquqi və iqtisadi nəzarət formalarını, işgüzar təcrübənin dövlət və ictimai tənzimlənməsinə sadələşdirmək.

Ölkə iqtisadiyyatındakı dəyişikliklər onun quruluş institutlarına: iqtisadiyyatın ayrı-ayrı hissələrinə xidmət edən və onları qarşılıqlı əlaqələndirən təşkilatlarına, qurumlarına, o cümlədən bazarın infrastrukturuna təsir etməyə bilməz.

Bazar infrastrukturunun bəzi elementlərini qısa səciyyələndirək.

Plan tipli iqtisadiyyat dövründə kredit sistemi o zamanın şərtlərinə müvafiq fəaliyyət göstərirdi, yəni kreditlər müəssisənin özünün ehtiyacları ilə əlaqədar deyil, dövlət plan orqanlarının qərarına görə verilirdi. Bizim dövrümüzdə kredit təşkilatları çox artır və bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapdığı dövrdə müəssisələrin pul vəsaitlərinə tələbin ödənilməsi üzrə müxtəlif xidmətlər təklif edirlər. XXI əsrin astanasında planlı iqtisadiyyatda olmayan kommersiya bankları, həmçinin ixtisaslaşmış qeyri-bank kredit-maliyyə institutları: kommersiya banklarının göstərmədiyi xidmətləri təklif edən və aparmadıqları əməliyyatları həyata keçirən sığorta şirkətləri, təqaüd fondları, investisiya və maliyyə şirkətləri sürətlə artdı. Kredit sisteminin belə quruluşu (Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankının fəaliyyəti nəzərə alınmaqla) bazar təsərrüfatının tələbatlarını əks etdirir və inkişaf etmiş ölkələrin kredit sistemi modelinə yaxınlaşır.

Konsalting şirkətləri. Burada bazar və biznesin nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində ciddi mütəxəssislər çalışırlar. Sahibkarların sifarişlərilə onlar iqtisadi və hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlər verir. Bu məsləhətlərin haqqının ödənilməsi sahibkarlara belə mütəxəssislərin firmada saxlanılmasından ucuz başa gəlir. Rusiya üçün bu yeni və perspektivli sahədir, çünki bizim iş adamlarının bazar təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində təcrübə və bilikləri hələ ki, azdır. Hazırda xarici iqtisadi konsalting sahəsində ixtisaslaşan Vneşkonsult birgə müəssisəsi yaradılıb.

Auditor şirkətləri. Audit firmanın bazarda və biznes sahəsində imkanlarını qiymətləndirməyə imkan verən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təftişidir. Belə

yoxlama müstəqil ekspertiza səciyyəlidir (hökumət, təsisçi, idarəedici, firma rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə). Hazırda Rusiyada Mosaudit və İnaudit firmaları yaradılıb, onların ekspertizası xarici iqtisadi fəaliyyətə, başqa lisenziyalar, birgə müəssisələrin (BM) yaradılmasına icazə verilməsinin zəruri şərtidir. Qərb auditor şirkətlərinin qiymətlərinin obyektivliyi xarici bazarda vizit kartıdır. Bazarın inkişafı və bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün azad iqtisadi zonaların (AİZ) böyük əhəmiyyəti var. İlk AİZ 1959-cu ildə İrlandiyada yaranıb. XX əsrin 70-ci illəri AİZ-ların ən çox təşəkkül tapdığı dövrüdür. Məşğulluq sürəti həmin zonalarda son 20 il ərzində hər il 20% -dən artıq olub.

- azad sahibkarlıq zonaları (ASZ);
- azad ticarət zonaları;
- ixrac-istehsal zonaları (İİZ);
- regionlarda istehsal zonaları;
- azad limanlar;
- azad bank zonaları.

Bütün bu zonalar xarici kapitalın cəlb edilməsi, müxtəlif güzəştlərin verilməsi (bir qayda olaraq 10 il ərzində vergidən azad edilmə; birbaşa dövlət subsidiyası; gömrük haqqısız əmtəə idxalı və ixracı; torpağın aşağı qiymətə icarəyə verilməsi və s.) yolu ilə iqtisadi inkişafın amili kimi nəzərdən keçirilir.

Hazırda dünyada 400-dən artıq AİZ var (əsasən inkişaf etmiş dövlətlərdə). AİZ-da hakim mövqeyi Yaponiya, ABŞ və Qərbi Avropanın transmilli şirkətləri (TMS) tuturlar.

Xaricdə ticarət şəbəkəsinin təşkilindən danışarkən ən geniş yayılmış və ən perspektivli obyektlər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- **supermarketlər** - əsasən ərzaq çeşidli özünəxidmət mağazaları;
- **superonteri** - əsasən şəhərdən kənarda yerləşən tez xarab olan malların ticarəti üçün perspektivli mağazalar;
- **konvinnesonterlər** - məhdud çeşidli yüksək hazırlıq dərəcəli məhsulların kiçik mağazaları (iri mağazalara əlavə kimi);
- **supertriado (superüçlük)**- yüksək keyfiyyətli bahalı əmtəənin satışı ilə məşğul olan müasir ticarət mərkəzi, anbar-supermarket zonası, yaxşılaşdırılmış keyfiyyətli əmtəə satışı zonası olan iri mağazaların yeni modeli;
- **draqonterlər** — əməliyyatların yüksək dərəcədə avtomatlaşdırıldığı və kredit və debitor kartlarının qəbul olunduğu pərakəndəsatış müəssisələri;
- **diskaunt-mağazalar** - orta keyfiyyətli malları nisbətən aşağı qiymətlərə satan və s. ucuzlaşdırılmış qiymətlər mağazaları.

Parakəndə konqlomeratlar - vahid sərəncamlı, bölgü və idarəetmə funksiyaları qismən inteqrasiyalı bir sıra müxtə

Birjalar və bazar iqtisadiyyatında onların rolu

Birja — kütləvi standart əmtəələrin topdansatış ticarətinin təşkilati forması və ya valyuta, iş qüvvəsi və qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə sisteməlik əməliyyatlar növüdür.

Birja bazarın hərtərəfli təşkili üçün təyinatlanıb.

Hazırda birja aşağıda göstərilən bir sıra funksiyaları yerinə yetirən dövlət səhmdar təsisatıdır:

- ticarət üçün yer verilməsi (satıcı və alıcılar burada toplaşır və qiymətlər barədə razılığa gəlirlər);
- birja hərraclarının təşkili;
- ticarət qaydalarının, o cümlədən birja vasitəsilə satılan məhsulun standartlarının müəyyən- ləşdirilməsi;
- alqı-satqı sövdələşmələri üzrə nümunəvi müqavilələr paketinin işlənilib hazırlanması;
- qiymətlərin təyini;
- mübahisələrin tənzimlənməsi və ya arbitrajı;
- informasiya fəaliyyəti;

Qiymətli kağızlar və ya əmtəələr üzrə sövdələşmə zamanı müəyyən təminat vermək və əvə- zində müəyyən haqq alma.

Sövdələşmə (əməliyyat) - maliyyə alətinin (pul, bank sənədləri və s.) bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə müşayiət olunan, birja əmtəəsinə münasibətdə hüquq və öhdəliklərin qarşılıqlı verilməsi haqqında razılaşmadır.

Birjadakı bütün sövdələşmələri (əməliyyatları) aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) real əmtəəyə görə sövdələşmə (əmtəə birjalarının əksəriyyətində real əmtəə göndərişinin payı ümumi əmtəə dövriyyəsinin 1-2%-dən artıq olmur) - bu zaman əmtəə satanın əlində olmalı və kontraktda göstərilmiş vaxtda yerinə çatdırılmalıdır. Belə müddətli sövdələşmələrə forvard sövdələşmələri də deyirlər;

2) sövdələşmə həyata keçirilən vaxt əldə olmayan əmtəələrlə (məsələn, gələn ilin məhsuluna görə) fyuçers sövdələşmələri. Belə sövdələşmələr müəyyən müddətə bağlanılır və dəfələrlə təkrarən satıla bilərlər. Əslində bu əmtəənin özünün satışı deyil, ona olan hüququn alqı- satqısıdır. Bu əmtəə ilə deyil, onun verilməsi ilə bağlı öhdəliklərlə bağlı ticarətdir. Fyuçers sövdələşmələri real əmtəəyə görə sövdələşmə zamanı bazar qiymətlərinin dəyişməsindən irəli gələ biləcək itkilərdən özünü sığortalamaq məqsədilə istifadə olunur. Fyuçers birja ticarəti - dünya bazar iqtisadiyyatının ən dinamik bölmələrindən biridir. Hazırda 54 adda əmtəə üzrə və illik dövriyyəsi 3 trilyon dollardan yuxarı olan 150-yə yaxın fyuçers birjalrı var. Fyuçers sövdələşmələrinin 85% Amerika, 8% ingilis, 6% yapon birjalarının payına düşür;

3) mükafatlı sövdələşmə (opcion) ödəyəne seçim hüququ verir: müqavilədə göstərilən müddət ərzində öhdəliyi yerinə yetirmək və ya ondan imtina etmək. Mükafatı

ödəyən satıcı da ola bilər (əmtəəni daha baha qiymətə başqa alıcıya satır), alıcı da (əmtəəni daha ucuz alıb baha qiymətə satır və gəlir əldə edir). Qiymətlər dəyişməzdirsə və ya aşağı düşürsə, ödəyən sövdələşmədən imtina etmək hüququna malikdir, bu halda müqavilə alıcıya qalır. Birja oyunlarının mənası bundadır;

4) sığortalayıcı əməliyyatlar və ya hecirləmə iki növdür: a) birja müqavilələrinin satışı («qısa» hecirləmə); b) birja müqavilələrinin alışı («uzun» hecirləmə). Bu əməliyyatlar qiymət dəyişməsi zamanı gəlirin riskdən qorunması aləti kimi çıxış edir.

Hecirləmə möhtəkirliyin (yeganə məqsədi qiymət dəyişmələrində gəlir əldə etmək olan birja sövdələşmələri) əksi olan məfhumdur.

Hecirləmə məfhumu bank, birja və kommersiya təcrübəsində itkilərin qarşısını almağın müxtəlif metodlarını qeyd etmək üçün işlədilir. Hecirləmənin ən geniş yayılmış növü (metodu) müddətli (müqaviləli) sövdələşmədir. Hecirləmə real əmtəə bazarı və birja arasında tarazlığı saxlamaq deməkdir;

5) qiymətin sonradan müəyyən edildiyi sövdələşmə («on-kol» sövdələşmələri); icra olunmalı, əmrli sövdələşmələr. Bu halda bir tərəf digərinə müqavilənin imzalandığı vaxtla əmtəənin göndərilməsi arasındakı istənilən anda qiyməti müəyyənləşdirmək hüququ verir. Burada qiymət iki elementdən əmələ gəlir:

- birja qiymət təyini (fyuçers);

- onlarda (bazisdən) əlavələr və ya güzəştlər. Adətən bazis birja qiymətindən 3%-dən artıq olmur.

Qiymət təyini (kotirovka) əmtəə, qiymətli kağızlar, istənilən pul öhdəliklərinə cədvəl halına salınmış satıcının qiymətinin və alıcının qiymətinin müəyyənləşdirilməsidir; başqa sözlə, qiymət təyini əmtəə, səhmlər və onların alqı-satqısı, o cümlədən qiymətlər haqqında informasiyam əks etdirən cədvəllərdir.

Birja əmtəəsinə - birja ticarəti predmetinə xüsusi tələblər göstərilir ki, əsasları bunlardır: istehsalın kütləvililiyi, standartlıq, sabit tələb.

Birjada fəaliyyət göstərilir:

- dəllal (makler) - birjada yeri olan, müştərilərin tapşırığı ilə və onların hesabına sövdələşmələr aparan, hüquqi şəxs statusuna malik və müəyyən birja əməliyyatları üzrə ixtisaslaşan şəxsdir;

- broker maraqlı tərəflər (müştərilər) arasında sövdələşmənin aparılmasına kömək edən vasitəçi; adətən müştərilərin tapşırığı və onları hesabına müqavilə bağlayır və buna görə haqq alır; brokerlər müştərilərə əlavə xidmətlər də: bazarın öyrənilməsi, reklam, kredit - göstərə bilirlər;

- diler çox vaxt öz adından və öz hesabına əmtəənin yenidən satışı ilə məşğul olan şəxs və firmanı bildirən ümumiləşdirilmiş məfhumdur. Dilerin qazancı əmtəəni alıb satdığı qiymətlər arasındakı fərq hesabına yaranır.

Birja fəaliyyətinin başqa bir növü - valyuta birjalari heç də az əhəmiyyətli deyil. İqtisadiyyatın inkişafının hazırkı mərhələsində Rusiya bazarına xarici valyutanın gəlişi

mübadilə zərurəti yaradır, çünki xarici tərəfdaşlarla hesablaşma üçün vəsait tələb olunur. Hazırda Rusiyada valyuta birjalarının əsas funksiyaları bunlardır:

- valyuta resurslarına tələb və təkliflərin toplanılması;
- bankların nağdsız əməliyyatları üzrə rublun vahid kursunun müəyyənləşdirilməsi;
- valyuta sövdələri bağlananda əlavə təminatların təmin edilməsi;
- sövdələr üzrə xarici valyuta və rublla hesablaşmaların təşkili və aparılması;
- xarici valyutanın rubla nisbətdə cari kursunun müəyyənləşdirilməsi;
- valyuta bazarında baş verənlər haqqında informasiyanın toplanması və təhlili.